

Illés Endre „önéletrajza”

AZ IGÉZET

Ezek a különféle műfajú és különböző időben keletkezett írások első megjelenésük, korábbi kötetbeni publikálásuk idején nem voltak mások: novellák, esszék, jegyzetek, útirajzok. Most az elrendezés, a kompozíció új minőségbe emeli őket.

Nem a műfajuk; a „súlyuk”, a „jelentésük” változott meg.

Ami korábban, első olvasáskor talán helyt állt önmagáért (például *A csukott ajtó*), itt súlytalanabbnak látszik. A másik — a legtöbb — írás ereje megnő és új fényt kap a szomszédságtól.

Itt nemcsak az olyan, már megszületésükkor egyes szám első személyben megfogalmazott írások vallanak az íróról, mint például *Az erkély*. (Első mondata: „Azon a tavaszon, 1934-ben vagy 1935-ben, a római Forumról egy oszlopot kaptunk ajándékba... erről kellett belső vezércikket írnom a vasárnapi számba.”) Ebben a szöveggörnyezetben, „kontextusban” a harmadik személyben írott novellák (például *A próba*) jelentése is megváltozik, a „tárgyszerű” művek is írójukra mutatnak.

Az *Igézet* egy fénylő írói életmű egyik szelete. Az író azt jegyezte a könyv címe alá: „Illés Endre képeskönyve.” Igen, képeskönyvet lapozunk, de ez nem (vagy: nemcsak) a városok, a hazai tájak, az idegen országok képeskönyve, hanem az író életének képeskönyve is.

Illés Endre — tudomásunk szerint — sosem írt „szabályos” önéletrajzot, de mindig az életet, az életét írta. Ez a különféle műfajt megszólaltató és régi, ismert írásokat tartalmazó könyve sem memoár a hagyományos értelemben. De igenis önéletrajz abban az értelemben, hogy ebben a kompozícióban a tájak, a városok, az országok rajza háttérbe szorul, és előtérbe lép az író személyisége, sorsa, élete.

Ha Illés Endre első személyben, a legszemélyesebb dolgairól vallott, mindig tartózkodó, szemérmes, rejtőzködő volt. Ha Illés Endre könyvekről, képekről, épületekről, idegen tájakról beszél, nem tudja megtagadni személyiségét, érzéseit, indulatait, személyes véleményét.

Az *Igézet* önéletrajz — történetekben elbeszélve.

Az írások kötetbeni elrendezése térbeli út bejárására sarkall. De a helyszínek változása valamiféle időrendet is tükröz. A két „metszetre”, a tér és az idő koordinátájára az írói pálya, az emberi életút íve rajzolódik.

Illés Endre nem írt memoárt. Az *Igézet* — ez a kitűnően megkomponált kötet — Illés Endre rejtett önarcképe, burkolt önéletrajza.

Az *Igézet* írásaiban lengő képzeletbeli inga mozgásának legtávolabbi pontjai: Csütörtök-hely és Szingapúr, Csütörtökhely és Brazília.

Az *Igézet* tehát valamiféle útleírás, lírai útirajz?

Az igazi utazás nem az idegen tájakhoz; önmagunkhoz visz közelebb. Illés Endre az az író, aki utazásai során az emberhez és önmagához jut közelebb.

„Miért keljek versenyre a bédekkerekkel?” — kérdezi egyik írásában. — „Azok pontosabb és tudósabb könyvek.”

Ami írásainak művészi többletet, esztétikai értéket ad, az vonzó személyessége. Nem az adatok bőségével, az ismeretek gazdagságával akar elkápráztatni. A legértékesebb tény, a legkézzelfoghatóbb ismeretet is — egy nevet, egy évszámot — egyénisége szűrőjén engedi át.

Az írások kötetbeli helye nem keletkezésük időrendjét követi. Illés Endre kevés esetben veti papírra azon nyomban benyomásait. A kötet végén olvasható jegyzetek ugyan nagyjában az utazásokkal egyidőben kerültek papírra, de az írások zöme emlékek megörökítése.

Illés Endre számára az írás: nyomozás visszafelé az időben, az Elmúlt Idő keresése, kísérlet az idő kérlelhetetlen folyamatának és egyirányúságának megváltoztatására, harc az elmúlással.

A könyvben többször szól az időről, a múlt szerepéről, az emlékek jelentőségéről. Egyik írásában az idő titkának nyomozását ezzel zárja: „Mi hát az idő?... A legegyszerűbb magyarázattal kellett megelégednem: az idő a *jelen* önmaga mögé kerülése — talán ezzel a bővítéssel: a *múlt* it ott áll a *jelen* előtt.” Másik helyen elmondja: 1945 márciusában a kigyulladó vilányt azzal köszönti, hogy újra levetíti a filmet, melyet a labdázó Babits Mihályról készített Esztergomban. Itt olvassuk: „Milyen óvatosan nyúlhatunk az emlékeinkhez; az emlékeinkkel is takarékoskodnunk kell.” És magát Babitsot idézi: „Pedig az emlék irgalmatlanul szép: *Mindig jó barát-arccal néz, ami messze van.*” A harmadik írásában a napi séta váltja ki találkozásait a múlttal: „A nyári estében elmentem egy ház előtt. Tíz évig laktam itt, a két háború közt, már megízelve a másodikat. A tengerben vannak csak olyan mélységek, mint az időben.”

Az emlékek idézése önmagában még nem művészet. A múlthoz való kötődés fék, kolonc, visszahúzó erő is lehet az írásban.

Illés Endre „önéletrajza” az emlékekből táplálkozik, de itt az emlékek szervező, termékenyítő, gazdagító, „struktúráteremtő” elemmé válnak. Alakjai csillogó tükrök között mozognak. A különféle idősíkok folytonos kölcsönhatásban vannak egymással. Történeteiben a jelenre rávetül a múlt, az emlékek a jövő lehetőségeivel szembesülnek. Itt az emlék csak nyersanyag, mely az írói — kedvelt szavával: — „átkristályosítás” révén válik költészetté.

Illés Endre titkokra éber író. Ámulattal, csodálattal, megbűvölten néz a világra. Ahhoz akar kulcsot keresni, ami rejtélyt előtte. S ha nem találja a kulcsot, ha nem tudja a rejtélyt megoldani, akkor úgy hagyja, csak jelzi a titkot: az ábrázolt jelenség így is, önmagában is beszédes, képzeletmozgató, megragadó.

Emlékek bukkannak föl benne: halott barát arca; elhagyott, rég látott tájak látványa; képek, olvasmányok, zeneművek hatása. Itt a jelen állandóan a múlttal néz farkasszemmel.

A titkok és az emlékek táplálják írásainak hangulati atmoszféráját. Az idő visszafordíthatatlanságának, a szépség múlandóságának, a titkok megfejthetetlenségének fájdalma suhan át ezeken a lapokon. Majdnem mindegyik írásában jelen van valamiféle halk szomorúság, elfojtott bánat, tűnődő búcsúzás.

Az író, aki bejárta földünk mintegy huszonöt országát, s nyolcadik évtizede határához ért, könyvét ezzel a mondattal zárja: „Az emlék nem pótol semmit.”

A monarchia kori Felvidékről, Csütörtökhelyről, a Táttra aljáról indul el... Lőcsén, „a tölgyerdőre épült városban” jár gimnáziumba, itt türelmet, toleranciát tanul, az együttélés törvényeit ismeri meg... Föltárja gyerekkori emlékeit, szorongásait; emléket állít az iskolának, tanárainak, a „legsabálytalanabb tanárnak”... Az első világháború után Pestre jön, az orvosi karra iratkozik, de író akar lenni... Első meghatározó olvasmányairól, Csáth Gézaról beszél... Találkozik Bartók zenéjével... Pest után megismeri a vidéki városokat: Kolozsvárt, Esztergomot, Baját; jár Szegeden, Gyöngyösön és Tihanyban... Bemutatja környezetét, régi lakását, amelyben tíz évig élt Budán, a Gellérthegyen... Fölvillannak azok az évek, amikor a

Révai kiadó irodalmi igazgatójaként dolgozik... Majd a nagy utazások korszaka következik, a közeli és a távoli országok megismerése... Írásaiban megőrökíti annak az arcát is, akivel bejárta ezt a kontinenst, de akinek ma már — fájdalom — csak emlékét idézheti...

Az életpálya állomásai, a változó színterek mögött a történelem is megjelenik. A szülőföld rajzában a monarchia évei, egy újság fotóriporterének ötletében (*Az erkély*), egy vidéki bírósági tárgyalás fordulatainak leírásában (*Ételt*) az embertelen kor törvényei is benne vannak. Az a Bécs, amelyet itt megismerünk, a két háború közti, a fölcsapo nagy gazdasági válság első hullámverésében élő, hamis hangú osztrák főváros (*Szép Heléna*). A mai Odesszá járó író a híres lépcsőt szemlélve az 1905-ös forradalomig, sőt Puskinig meghosszabbítja a történelmet. Ha budai lakására gondol, egy régi tél, a 44—45-ös ostrom poklát éli újra. Egy kalandos lakásfoglalás történetének elbeszélése arra alkalom, hogy 1957 „dült, nehéz tavaszát” idézze föl.

Írásművészetének legfőbb ereje a lélekrajz, a jellemzés. Nem az egzotikumok, az idegenforgalmi érdekességek, a művészettörténeti emlékek érdeklik, hanem a lélek tájai: „nem katalógust vagy útikönyvet írok” — vallja. — „Inkább az embereket próbálom megrajzolni...” Kíváncsian, tágira nyitott szemmel figyeli a világot: „telhetetlen vagyok” — írja magáról, s néhány sorral később megismétli: „Telhetetlenül figyelem...” Az általánosságok, a sommázatok, a közhelyek helyett a részletek érdeklik. Az emberi lélek titkaiba akar hatolni. Athén külvárosában a járda szélén egy napraforgót nevelő félkezű férfit pillant meg. *A napraforgó titka* című írásának befejező mondatai:

„Egy titkot szerettem volna elkapni. Egy elvillanó, apró titkot — a napraforgóét. Mert éppen a titoktól olyan különös és majdnem szép ez a vadsárga virág.

Nem.

Többet akartam. Egy ember titkára voltam kíváncsi. De nem minden titkot lehet megfejteni.”

A virágok — ez a napraforgó is —, a házak, a tornyok, a városok, a múzeumok kincsei, a különös, idegen tájak: csak a háttér, a díszlet szépségét adják. Az igazi csoda az előtérben látszik: ezek a névtelen emberi munka nyomai, a lélek gyűrődései, az emberi arc vonásai. Itt a táj legtöbbször csak ürügy. A lélekrajz, a jellemzés az igazán fontos. Az író a főtéma helyett a mellékalakok érdeklik, a városkép helyett az emberi arcok. Módszeréről — áttételesen — így vall:

„Aki látta s jól megnézte a *Keresztelő Szent János prédikációját* a budapesti Szépművészeti Múzeumban, a *Keresztvitél* vagy a *Saul öngyilkosságát* a bécsi Kunsthistorisches Museumban, emlékezhetik rá: a mellékalakok sokasága néha elnyomhatja a főtémát, s a kompozíció mégis kompozíció marad.

Ilyesmivel kísérleteztem én is.

B. városa mellékalakjaival — a város helyett.”

Ahány írás, ahány város, megannyi kitűnő emberi portré. Lőcse: „a legszabálytalanabb tanár” arcképe. A pesti egyetem: professzorainak arcképe. Velence: a besúgó arcképe. Ravenna: a látványból kirekesztett kislány arcképe. Stockholmi pillanat: a rozzant harmóniumot nyomogató utcai muzsikuskő arcképe... A magyar irodalom: Babits és Illyés arcképe. És közben, a változó háttér, a múzeumok, a műemlékek előtt: egy-egy idegenvezető és útítárs arcképe...

Az igazi portré nemcsak tárgyat jellemzi, hanem készítőjét is. Illés Endre könyvében a remekül megrajzolt portrék sorozatából a tollat kezében tartó művész önarcképe is kikerekedik. Legtöbbet műveltségélményeiről tudunk meg. Hallunk kedvenc könyveiről, olvasmányairól, vall Kosztolányi-szeretetről, részletesen beszél festményekről (Zurburán és Picasso képeiről), épületekről (Barcelona újkori katedrálisáról), hidakról (az isztambuli Galata-hídról), jellegzetes városképekről. De a mellékesnek látszó életmozzanatokra is fény vetül: elmondja, mit köszönhet a feketekávének, s beszél „fekete tusba mártott arcú sziámi macskájáról” is.

Eleinte vonaton, majd — a nagy távolságok miatt — repülőgépen utazik. Az idők válto-

zását az írások tárgya, problémavilága is tükrözi. Kezdetben a hazai élet „jelentését”, a magyar világ, a „Kárpát kebelében” lélegző valóság szív működését figyeli, később a különosságok titka érdekli, a távoli kultuszok, vallások, szokások — az indián mitológia, a braziliai ördögűzés — lidérces fénye vonzza, végül a legezotikusabb tájakra is eljut, Bankokba, a hajdani Sziámba, Jáva szigetvilágába, Szingapurba: itt már az emberi létezés legalapvetőbb kérdései, a földi lét jövője érintik meg. Az indonéz skanzenről írja: „Kísérteties a kihaltság. Ilyen lehet majd a bolygónk, amikor már letűnt róla az ember.”

Illés Endre művészetének, szépirói munkásságának jelentősége, különleges szerepe abban van: összekötő híd a Nyugat első nemzedéke és a mai magyar széppróza között. Folytatja és továbbadja a Nyugat első nemzedéke, mindenekelőtt Kosztolányi stíluseszményét (Kosztolányi-szeretetéről többször vall a könyvben, az egyik helyen például így: „Amit Kosztolányiból legjobban szeretek: a prózája...”), és előkészíti a mai hűvösebb, dísztelenebb szépprózát. Van a kötetben írás (például *A síró kislány*), amelyet akár Kosztolányi is írhatott volna, és van olyan is, amelynek tárgyszerűségét, objektivitását egy mai fiatal prózaíró is megirigyelhetné. Illés Endre természetesen másképp ír, mint Kosztolányi, s a mai stíluseszmény is eltér Illés Endre gyakorlatától. De amit közvetít, ma is maradandó, megbecsülésre méltó, eltanulni való érték.

Milyen ez a stílus?

Az érzéki benyomásokra, a színekre, a hangokra, az ízekre érzékeny. Íme, egy példa a színekkel történő jellemzésre: „Limát kettős félkör szorítja a Csendes-óceánhoz, két szín, a barna és a rózsaszín, a szegénynegyedek. A külső körben barnák a vályogviskók, a belső körben rózsaszínűek a roskatag házak. A két szín mögött, a bádegetetők, nádkötegek alatt, a füsttölg nyomorúság fulladozik. Ötmillióból kétmillió.”

Egyik árukkodó, gyakran leírt szava: „elbűvölő”. Egy kódex tiz miniatúrája: „megindító és elbűvölő”. A táj: „elbűvölően szép”. A lefelé ereszkedő nap „úgy lángolt a nagy tükörben, mint egy tűzforrás”. Szereti a fölfokozott hangulatokat: „ragyog”, „feldúlt”, „káprázatok” — ezek a kedvelt kifejezései. Most veszem észre, a kötet címe is ez: *Igézet*.

A megemelt, a fölfokozott hang később egyszerűsödik, tisztul, puritánabb lesz, de mindvégig megmarad két uralkodó stíluseszköze, a hasonlat és a dús jelzőhasználat. Ezek emelik át ezt a prózát a lírába, az igazi költészetbe. Találomra ütöm föl a könyvet. A kukoricás szélén áll, lehajtott fejj, égett napraforgóról van szó: „Olyan kiáltóan feketék, mintha valamilyen ismeretlen fájdalomtól megőrültek volna.” (164. l.) A nyári Mátrában vagyunk: „A pók-kok még titkolják gyilkos szándékait, és úgy szövik ezüst hálójukat, mintha karácsonyfákat díszítenének.” (188. l.) Öregek ülnek Prágában egy Vencel téri kávéházban: „Itt ülnek a délelőttben, ülnek és várakoznak, mint egy meleg vízű tóban az elégedett, telt vízirózsák.” (429. l.) Jelzői fűrtökben veszik körül a névszókat és a határozókat. A jelzős fősorolásban a hármas tagolást kedveli. „Nem lány, sejtelmes, könnyen gyűrődő szépség...” „Karmoló, friss, erős szépség.” „Feszec, kemény, bátran piros a bimbója...” Mindezt a vadrózsa jellemzéséből, egy ötsornyi szövegrészből írom ki.

Amiről eddig a kritikákban kevés szó esett — pedig újabb írásai egyre többet csöpögtet belőle —: Illés Endre iróniája. Most látni, mekkora ereje van az elidegenítő ábrázolásra. A megilletődöttséget, az „elbűvölő” hangokat egyre gyakrabban váltja fel írásaiban a távolságtartó keménység, a valóságot visszajára (vagy a fonákot színére) fordító képesség. Portréiba túlzó, karikírozó vonásokat sző. Egyik professzoráról írja: „Olyan pattogva beszél, mintha két apja lett volna: egy kiképző altiszt és egy utcai olasz sorsjegyárus.” A sablonokat leleplezi, a közhelyeket elutasítja. 1946-ban, a Lánchídnál tanyázó sirályokról írja: „Nem, a sirály nem vers — ez a madár az álköltészet jelképe... Azokra a nőkre emlékeztem, akik örökkön édes, habos süteményekre vágytak.” Fricskája nem kíméli a szemre szép, kellemes, az első pillanatban megejtő látványt sem. Ironikus megvilágításba állítja a cipőt próbáló lányt, akit Bécsben, egy kockacukor nagyságú boltban pillant meg: „Zsuzsánna ül a közepében, és egy alacsony

széken cipőt próbál. A testén valami nyári rongy, különben éppen olyan meztelen, amilyennek Tintoretto festette őt.”

Amit Illés Endrétől leginkább meg lehet (meg kell) tanulni: a stílus póztalan tisztasága, átvilágító ereje. Amire Illés Endre művészete a legvonzóbb példa: a jellemzés tömörsége, plasztikus szépsége. Vagyis mindaz, ami az igazi epika maradandó igénye.

Oldalakat idézhetnénk az írói remeklés, a jellemábrázolás példáiból. *A Dunán* című, alig egy gépelt oldal terjedelmű írását betéve kellene ismerniök mindazoknak, akik a stíluszépség titkát kutatják. Egy másik írásából idéztük ezt a néhány soros, egy teljes arcot és emberi sort megéreztető rajzot: „A bolt üres volt, de egy hátsó szobában máris mozdult valaki. Nyugalmozott, öreg, még mindig merev derekú katonatiszt lehetett volna, talán az is volt, valaha golyó vagy repeszdarab járhatta át a térdét, s bár leplezni próbálta, bicegve közeledett. Kissé időmarta, finom jelenség volt.”

Néhány éve Lőcsén jártam, megnéztem „a tölgyerdőre épült várost”, betértem a főtéren álló, gótikus remekműbe, a Szent Jakab-székesegyházba, megálltam faragott szárnyasoltára előtt, majd megkerestem azt a másik templomot, amely a régi gimnázium mellett áll, tornya a bástyafalra támaszkodik, és padlózatának köveiből gyilkos hideg árad... Nem sokkal előbb került a kezembe Illés Endre két írása, *Az eretnek* és a *Kísérleti egerek*, amellyel most a könyv élén találkozhat az olvasó. A magam élményeire rávetítettem az ő hatvan-hetven évvel korábbi emlékeit; kettős fénytörésben láttam a várost: a magam jelen idejű, kereső-kutató figyelmének és az ő régről megőrzött emlékeinek, művésztété formált írásának a tükrében.

Illés Endre *Igézet* című könyvének számos olvasója, ha idegenben jár, alighanem hasonló varázslaton esik át: olvasmányélményét a maga tapasztalatával szembeesítheti, élményeire az író benyomásait vetítheti.

Így él tovább mindaz, amit egykor ő látott, átélt és tapasztalt. Illés Endre így tanítja látni, kérdezni és kételkedni minden mai és jövőendő olvasóját. (*Magvető.*)

TÜSKÉS TIBOR

Cs. Szabó László: Alkalmom

Megszoktuk, kivált mióta divat vizsgálni a húszas-harmincas éves honi tanulmányirodalmát, hogy — híven jól bevált szocioszemantikai gyakorlatunkhoz — meghatározásokba burkoljuk az esszét. Ezek után a „morális lecsapódásokra”, „ideológiai aktivizálódásokra” és egyéb tudós fogalmakra történő hivatkozások után érthető, ha üdítően hat Cs. Szabó félmondata: „...alkalom szüli az esszét”. Ilyen egyszerű lenne? Igen, de Molière kellett reádobbnatse Jourdain-t, hogy prózában beszél ő is. Különben a kötet nagy tanulságainak egyike, hogy az esszé is próza, így érvényesek reá a tiszta magyar nyelv elemi követelményei. De erről később, maradjunk előbb az alkalomnál; a kötet címe is erre biztat.

Az írások többsége kiállítások, színházi bemutatók, évfordulók alkalmából keletkezett a hatvanas és hetvenes években; így együtt szépen demonstrálják az a nagy változást, ami az elmúlt két-két és fél évtized során az újkori európai művészet és irodalom megítélésében végbe ment. Régen élt festők, szobrászok, írók föl-, illetve átértékelődésének híre természetesen eddig is eljutott idáig; a honi művelődés, kivált a színház és a festészet területén, mindig igyekezett *up to date* maradni. A honi művelődés-történetírás pedig jókor regisztrálta és igyekezett magába építeni a reneszánsz és az újkor hitelesebb új képét, mely az eddiginél eleve sokkal mélyebb fény-árnyék effektusokkal számol. Csakhogy Cs. Szabó esszéiben egészen másról van szó, több szempontból is.